

Сп. XVI в.

11. Словарь русского языка XI – XVII веков. – Вып. I, 1975 и послед. – М. : Наука.
12. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам : в 3 т. – СПб., 1893–1903.

Стась Т. В. Однослівні найменування орних земель за ознакою “загальна назва оброблюваного (орного) земельної угіддя” (за матеріалами пам’яток писемності XIV – XVI ст.).

Стаття присвячена одній з найактуальніших проблем історичної лексикології - лексико-семантичному аналізу приватної термінологічної системи, що функціонує в рамках XIV – XVI ст. У полі зору перебуває комплекс питань, які висвітлюють процес формування лексики землеробства в генетичному, семантичному, семасіологічному та функціональному аспектах.

Ключові слова: історична лексикологія, пам’ятники писемності, лексико-семантична група, полісемія, лексема, термінологічна система.

Stas T. V. One-word name of the arable land on the basis of “common name being processed (arable) land areas” (based on written records XIV – XVI centuries).

The article is devoted to one of the most urgent problems of historical lexicology, lexical and semantic analysis of partial terminological systems that function within the 14-16 centuries. In the field of view is a set of questions covering the formation of the vocabulary in the genetic zemleprashestva, semantic, semasiological and functional aspects.

Keywords: historical lexicology, written records, lexical-semantic group, polysemy, token, terminological system.

Толчєєва Т. С.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

МЕТОДИКА КОНТЕНСИВНО-ТИПОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ МОВНИХ ЗНАКІВ

У статті розглядається проблема лінгвістичних методів дослідження мовних знаків загалом, та методика контентивно-типологічного аналізу зокрема. Обґрунтовується доцільність застосування комплексної методики аналізу.

Ключові слова: контентивно-типологічний аналіз, *tertium comparationis*, концептуальний аналіз.

Сучасний стан розвитку мовознавчої науки характеризується тенденцією до вивчення проблем співвідношення мови й мислення. Поняття мислення – ключове для аналізу взаємовідносин між людиною і світом. Є. Верещагін і В. Костомаров переконані в тому, що “мислення [...] завжди протікає у вербальних формах, навіть якщо воно характеризується високим рівнем абстракції” [2, с. 76]. Тому мовознавчі дослідження, об’єктом аналізу яких є мовні знаки, базуються на принципово нових методологічних засадах і нових методиках аналізу. Узагальнюючи досвід попередників, В. Глущенко констатує, що в науці про мову немає чіткого уявлення про поняття

наукового методу, немає прозорості у питанні розмежування методів та пов'язаних з ним феноменів (принципів, підходів, прийомів, процедур, операцій) [3, с. 31]. У зв'язку з цим зазначимо, що систематизація методів та розробка комплексної методики аналізу мовних явищ є актуальною.

У запропонованій статті розглядаються лінгвістичні методи дослідження мовних знаків на позначення продуктів розумової діяльності людини (сигніфікативних артефактів), зокрема методика контенсивно-типологічного аналізу.

Лінгвістичні методи можна поділити на дві групи. Перша група пов'язана з безпосереднім описом матеріалу і передбачає застосування методики *контрастивного аналізу* та *зіставно-типологічного методу*.

Контрастивний аналіз пов'язаний з описом мовних фактів у синхронії. У форматі статті синхронний зріз визначається для тих мовних одиниць, які відповідають певній добі розвитку людства, тобто відображають відповідний історичний тип людської свідомості.

Зіставно-типологічний метод застосовується, з одного боку, як вузькоспеціальний, оскільки за його допомогою встановлюються міжмовні відповідності сигніфікативних артефактів у неблизькоспоріднених мовах з метою виявлення загальних типологічних ознак їх концептуальної системи. У такому застосуванні це метод аспектного дослідження. З другого боку, він є загальнонауковим, адже передбачає встановлення універсальних типів сигніфікативних артефактів у панхронії.

Говорячи загалом про сутність зіставно-типологічного підходу до мовних явищ, слід зазначити, що, по-перше, зіставлення мов повинно здійснюватися незалежно від ступеня їхнього споріднення з метою з'ясування подібностей та розбіжностей між ними, а по-друге, – для визначення специфіки мов на тлі загальних рис, притаманних усім мовам світу [5, с. 13].

У цьому аспекті С. Денисова, спираючись на думку А. Супруна, у свій час зазначала, що будь-яке типологічне вивчення мов має два аспекти: 1) універсологічний, з виявленням загальних властивостей мов/універсалій, і 2) характерологічний, з визначенням комплексів диференційних властивостей мов. Це, на її думку, дає можливість установити типи мовних структур і типи мов за їх внутрішніми якістьми або за їх функціональним призначенням, тому “складовою частиною типологічного дослідження повинно бути врахування системних зв'язків елементів мовної структури й форм ієрархічного підпорядкування мікросистем” [4, с. 149]. У зіставленні мов, зазначає С. Денисова, розбіжності можуть бути двох типів: 1) у засобах передавання подібних значень і 2) в типології побудови систем самих значень. Останній шлях є найбільш перспективним, оскільки дає можливість у зіставленні одиниць лексико-семантичного рівня мови розрізняти обсяг значень за мовами й засіб вираження тих значень, які збігаються в мовах [там само, с. 149].

Базовою категорією контрастивного дослідження лексико-семантичного рівня є лексичне значення, доводить С. Денисова, незважаючи на те, що деякі дослідники [5] до провідних принципів контрастивного опису лексики відносять поєднання трьох аспектів лексикологічного аналізу: ономасіологічного, семасіологічного та епідигматичного.

Такий підхід не суперечить твердженням про те, що основною одиницею контрастивної лексикології є семема як окреме значення слова. Отже, в концепції С. Денисової, “лексичне значення, маючи власний зміст і обсяг, дозволяє при зіставленні мов визначити найбільш точно те, що складає індивідуальні риси в кожній із конкретних мов, тобто амплітуду коливання значень від мінімальних до істотних” [4, с. 153].

Допоміжною процедурою в контрастивному та типологічному дослідженні одиниць лексико-семантичного рівня мови можна вважати категоріально-типологічний метод, який полягає в тому, що зіставляються категорії, які утворюють опозиційну пару. З одного боку, це 1) гіпероніми й гіпоніми, 2) пряме й переносне значення, 3) нейтральне й експресивно-зabarвлене значення, 4) універсальні й багатокomпонентні номінації. З другого, 1) марковані й немарковані форми, 2) ідентичні або варіативні форми, 3) форми в первинних і вторинних функціях, 4) відсутність збігу ядерних і периферійних явищ, 5) функціональні лакуни тощо. Перевагу такого підходу С. Денисова вбачає в тому, що зіставляються не окремі мовні явища та їх можливі угруповання, а самі типи розбіжностей, що надає контрастивній лінгвістиці методологічної завершеності [4]. Важливим є також її зауваження про те, що порівняльна семасіологічна класифікація має одночасно будуватися в координатах функціональних і поняттєвих параметрів, які перебувають у відношеннях перехрещення та асиметрії. У цьому випадку одна з мов розглядається як система позначень або як ідіоетнічна картина світу, а друга – як оформлення аналогічної картини світу за допомогою інших значень. Однак це односпрямоване порівняння, оскільки еталон – одна із зіставляваних мов, навіть якщо одиницею зіставлення є ідіослово в усіх його системно-структурних і функціональних зв'язках у хронотопі (значення, форма й дистрибуція). У цьому, на наш погляд, суттєвий недолік контрастивних досліджень, який виявляється передусім в обмеженості матеріалу дослідження: для більш коректного результату це повинні бути близькоспоріднені мови.

Розбіжність між методикою контрастивного та контенсивно-типологічного аналізу можна продемонструвати на такому прикладі. Український прикметник *сумний* у контрастивному аспекті може співвідноситися з такими лексико-семантичними парадигмами:

– рос. *печальный, грустный, скорбный, унылый, горестный, плачевный, хмурый, заунывный*;

– польськ. *smutny, markotny, smętny, bolesny, tęskny*.

У процесі контрастивного аналізу одиницею зіставлення є лексико-семантичний варіант, тобто слово в його конкретному значенні з усім набором притаманних йому сем. У цьому випадку відбувається послідовне зіставлення всіх типів значень (денотативного, сигніфікативного, конотативного тощо) з урахуванням дистрибуції. Семантична валентність лексико-семантичного варіанта *сумний* передбачає відповідно такі російські варіанти: *печальный, грустный, скорбный, унылый, горестный*. У свою чергу варіанти *плачевный, хмурый, заунывный* у російській мові мають дещо іншу дистрибуцію, ніж попередні приклади (зіст. *печальный взгляд* та не зовсім коректні словосполучення *заунывный взгляд, хмурая песня*). Проведений аналіз є чітко спрямованим – від мови-джерела (як правило, рідної) до мови-реципієнта (як правило, іноземної). Він дозволяє дати відповідь на питання щодо змісту та обсягу значень слів.

Типологічний аналіз на першому етапі потребує пошуку певної семи, яку можна прийняти за *tertium comparationis*. Це можуть бути як універсальні лексичні концепти, лексичні примітиви, що збігаються з поняттям лексичних універсалій, так і семантичні моделі. Таке припущення базується на тому, що семи найбільш придатні виразити ідею ізоморфності лексико-семантичного рівня.

У наведеному прикладі метою контенсивно-типологічного аналізу є, по-перше, встановлення семи, що об'єднує всі лексико-семантичні варіанти (це *сум*); по-друге, з'ясування ступеня універсальності цієї семантичної ознаки (вона є універсальною, бо властива всім лексико-семантичним варіантам, можливо, це універсальний концепт).

За *tertium comparationis*, на наш погляд, можна брати і концепт, оскільки різні типи свідомості як з часового погляду, так і з просторового не завжди дають можливість порівнювати поняття, лексико-семантичні категорії тощо. Невипадково, що сучасна лінгвістична думка початку ХХІ ст. характеризується загальною тенденцією пізнання від “сфери систем до центральної ланки цих систем – до людини, її мисленнєвих процесів та їхнього зв'язку з культурою та духовністю етносу” [6, с. 71].

Виходячи з викладеного вище, у теоретичному плані в дослідженні ставиться акцент на *когнітивну семантику* – загальну теорію концептуалізації та категоризації, що допомагає відповісти на питання, як людина сприймає та осмислює навколишній світ, як досвід її пізнання реалізується в значеннях мовних знаків і як людина бере участь у формуванні значення як суб'єкт, що пізнає, оскільки саме вона є носієм когніції [1, с. 18].

Отже, друга група методів базується на теоретичних засадах когнітивної лінгвістики. Передусім це методика *концептуального аналізу*, який здійснюється в кількох напрямках.

Перший етап цього аналізу – *логіко-когнітивний*, що базується на логіко-поняттєвому моделюванні зв'язку мови та пізнання і спрямовується на

виділення об'єктивних семантичних ознак у значенні мовних одиниць і логічних правил побудови граматично коректних висловів [1, с. 19].

Другий етап – *експерієнціальний* – побудований на особливостях повсякденної свідомості. На відміну від попереднього етапу, в його основу покладено досвід взаємодії людини з навколишнім світом. За такого підходу забезпечується більш природний опис значень. Особливо це стосується механізмів їхньої актуалізації, у тому числі й переносних значень, а також абстрактних понять [1, с. 19-20].

У нашому дослідженні перевага надається методам та прийомам експерієнціального етапу, оскільки вивчаються сигніфікативні артефакти на тлі розвитку мислення людини, яке віддзеркалювало картину світу, притаманну певному періоду розвитку людства, тобто на тлі еволюції людської свідомості. Це також зумовлене тим, що дослідження сигніфікативних артефактів не може спиратися лише на поняття, під яким розуміють раціональний та логічно оформлений концепт, що є результатом пізнання, когніції. Якщо обмежитися тільки поняттями, то поза увагою залишаться ті концепти, що сформовані на основі чуттєвого досвіду, предметно-практичної діяльності людини, експериментально-пізнавальної та теоретико-пізнавальної наукової діяльності, а також вербального й невербального спілкування [1, с. 24-25].

Концепти у свою чергу є основою для формування класів та категорій, тобто зводять розмаїття світу до повторюваних, аналогічних явищ. Доступ до всіх концептів, незалежно від способу утворення, забезпечує мова. Вона є єдиним можливим засобом формування концептів у свідомості людини. Проте, як пише М. Болдирев, мова важлива не стільки для самого процесу формування концептів, скільки для способів їх презентації в мові, тому основною проблемою когнітивної лінгвістики є засоби вербалізації концептів [1, с. 27-28].

Разом з тим мовні засоби дають лише загальне уявлення про зміст концепту у свідомості носіїв конкретної мови. Це пояснюється індивідуальністю мислення, а також індивідуальністю презентації концепту в мовленні, тому, залежно від ступеня абстракції, концепт, хоча і не має статичної структури, може бути представлений (за ступенем абстрактності) як:

- *конкретно-чуттєвий образ* предмета або явища в людській свідомості;
- *уявлення образів* різноманітних предметів та явищ;
- *схема* – розумовий зразок предмета або явища, що має просторово-контурний характер;
- *поняття*, що містить найзагальніші, суттєві ознаки предмета або явища, його об'єктивні характеристики, які логічно конструюються;
- *прототип*, що дає уявлення про типовий член певної категорії;
- *пропозиційна структура (пропозиція)* – переважно логічна модель певної сфери досвіду людини, в якій виділяється базовий предикат та

аргументи, семантичні відношення між якими представлені у вигляді певних семантичних функцій (агенс, пацієнс, інструмент та ін.);

– *фрейм*, який дає знання про стереотипну ситуацію;

– *сценарій (скрипт)* – динамічний фрейм, який розгортається в часі як певна послідовність епізодів, етапів тощо;

– *гештальт* – концептуальна структура, цілісний образ, який поєднує в чуттєві й раціональні компоненти і є результатом цілісного, нерозчленованого сприйняття ситуації [1, с. 36-38].

Гештальт розглядається і як початковий етап процесу пізнання, і як найвищий, коли людина має вичерпні знання про об'єкт. В останньому випадку він виступає як концептуальна система, що об'єднує всі названі вище типи концептів. Структурні елементи гештальту не можуть існувати поза цілим, а його загальне значення не виводиться зі значень кожного елемента або з правил їхнього поєднання.

Отже, *концептуальний аналіз* супроводжує контрастивний аналіз та зіставно-типологічний метод, оскільки його об'єктом є смисли, що передаються окремими словами, словосполученнями, конкретними висловленнями, текстами. Оскільки сигніфікативні артефакти реалізуються передусім як поняття, то актуальними є вищеназвані типи концептуалізації людського досвіду. На наш погляд, такий підхід дає можливість на основі аналізу окремих концептів визначити типи концептосфер та описати основні ознаки концептуальної картини світу.

Компонентний аналіз, про який ми згадували вище, доповнює концептуальний, оскільки предметом дослідження в широкому розумінні є змістовий план мови. У свою чергу *концептуальний аналіз* відрізняється від компонентного очікуваним результатом. Базові концепти належать до іншого рівня абстракції та мають більш узагальнений характер, ніж семи. Під час процедури концептуального аналізу один і той самий базовий концепт може співвідноситися з кількома різними репрезентантами в дефініціях однієї лексичної одиниці або різних лексичних одиниць.

Наприклад, такі іменними визначаються як:

Awareness – the ability to notice things.

Balance – the ability to remain steady in an upright position.

Capability – the ability to do something.

Clarity – the ability to be easily understood.

Competence – the ability to do something in a satisfactory or effective way.

Comprehension – the ability to understand something.

Consistency – the ability to remain the same in behaviour, attitudes, or qualities.

З наведених прикладів видно, що попри несхожість їхніх дефініцій, всі вони семантизують один базовий концепт ЗДАТНІСТЬ.

Запропонована комплексна методика контентивно-типологічного зіставлення структур знакової репрезентації етномовної свідомості

ґрунтується на принципово нових методологічних засадах і нових методиках аналізу.

Таким чином, дослідження сигніфікативних артефактів у контенсивно-типологічному аспекті орієнтує нас, з одного боку, на теоретичні засади контенсивної типології, з іншого, – на *когнітивну семантику* – загальну теорію концептуалізації та категоризації, що допомагає відповісти на питання, як людина сприймає та осмислює навколишній світ, як досвід її пізнання реалізується в значеннях мовних знаків. Насамперед контенсивно-типологічне зіставлення передбачає два етапи: 1) контрастивний аналіз з метою виявлення базових категорій та одиниць і 2) зіставно-типологічний аналіз, завданням якого є встановлення спільних та відмінних характеристик досліджуваних одиниць у змістовому плані. Саме в цьому полягає специфіка контенсивно-типологічного вивчення мов.

Л і т е р а т у р а :

1. *Болдырев Н. Н.* Когнитивная семантика : [курс лекций по английской филологии] / Николай Николаевич Болдырев – Тамбов : Изд-во Тамбовск. ун-та, 2000. – 123 с.
2. *Верещагин Е. М.* Лингвострановедческая теория слова / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. – М. : Рус. язык, 1980. – 320 с.
3. *Глущенко В. А.* К вопросу о концепциях лингвистического метода / В. А. Глущенко // Система і структура східнослов'янських мов : зб. наук. праць (відп. ред. В. І. Гончаров). – К. : Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 4. – С. 31-38.
4. *Денисова С. П.* Типологія категорій лексичної семантики / Світлана Павлівна Денисова. – К. : КНЛУ, 1995. – 298 с.
5. *Манакин В. Н.* Сопоставительная лексикология / Владимир Николаевич Манакин. – К. : Знання, 2004. – 326 с.
6. *Селіванова О. О.* Когнітивний аспект контрастивної ономазіології / О. О. Селіванова // Мовознавство. – 2001. – № 1. – С. 71-74.

***Толчеева Т. С.* Методика контенсивно-типологического анализа языковых знаков.**

В статье рассматривается проблема лингвистических методов исследования языковых единиц, в частности методика контенсивно-типологического анализа. Обосновывается целесообразность применения комплексной методики анализа.

Ключевые слова: контенсивно-типологический анализ, *tertium comparationis*, концептуальный анализ.

***Tolcheyeva T.* Content-oriented and typological methodology of language units' analyses.**

The article deals with the problem of linguistic methods language units investigation. The application of complex methodology is proved.

Keywords: content-oriented and typological analyses, *tertium comparationis*, concept analyses.